

տասխանին միջև եղած հակասությունը: Մէկ կողմէ Հայերը գրաւոր կը գիմեն կայսերական քաղաքի հայրապետին լսելու համար իր կարծիքը թէ՛որդորոս Մոպսուեստացւոյ վարդապետութեանց մասին, եւ միւս կողմէ իրենց պատասխանէն երեւան կու գայ թէ այն խնդիրներուն բոլորովին անտեղեակ են. «Թէ թէ՛որդորոս Մոպսուեստացւոյ հեռուորդներ ըլլան հոս (Հայաստան), առ այժմ Աստուծոյ շնորհքով այսպիսի բան մը ծանօթ չէ...»¹¹: Ի՞նչպէս մեկնել այս հակասութիւնը:

Արոնց¹² նկատելով Հայոց կողմէ գրուած Պրոկղի եւ Ակակի թուղթերու պատասխաններուն միջև եղած ակնհայտ նոյնութիւնն — ըսենք բառացի օրինակով — մեծագոյն մասին — Պրոկղի թուղթին պատասխանը կը համարի անհարազատ՝ կազմուած յետագային «կեղծ պատասխան առ Ակակ թղթի հետեւողութեամբ»: Ասով ալ սակայն հակասութեան կինճիտը լուծուած չ'ըլլար, այլ Պրոկղի թղթի պատասխանէն Ակակի թղթին պատասխանին կ'անցնի, քանի որ վերջինս ալ բառացի նոյն հաւաստումը կը կրկնէ, թէ Հայերն անտեղեակ են թէ՛որդորի կամ Նեստորի աղանդի մասին¹³:

Իսկ Մեծ. Հ. Ակինեան նկատելով Բարսեղ սարկաւազի տողերն, որուն համաձայն Պրոկղի դիմողներն են Magnae Armeniae et Persidis «եպիսկոպոսք, կղերականք եւ միանձունք եւ այլք» եւ թէ «չի յիշուիր Հայոց հայրապետի անունը, երբ հայ եպիսկոպոսներու թղթի վրայ խօսք կ'ըլլայ, եւ ոչ ալ Պրոկղի՛ առ Հայս, դրած թղթին մէջ: Այս պարագան կը դրդէ գմեկ Magna Armenia յով իմանալ Հռոմէական Հայաստանը, եւ եպիսկոպոսներով, հռոմէական բաժնի թեմակալները: Անոնք չէին կրնար ժողովին նախագահ ունենալ զՍահակ, որ ի վաղարշապատ

¹¹ «Եւ որ թէ՛որդորեայ Մամուեստացւոյ աշակերտաւք իցեն» առ ժամանակս ի շնորհացն Աստուծոյ այսպիսի ինչ աստ չեւ յայտնեալ, ապա թէ իցէ ծածկել ի ժանկոյ արտեղութեան, ի հարկէ Զան լիցի մեկ լսել զիսն, եւ զգալ թաղութիւնն զայն ի միջոյ ի բաց կորուսանել, զի միարարութիւնն որպէս ի ձեռքում միջի փառաւորի, եւ զմեզ ի նմին հաւասարութեան փառաւորութիւնն առ Աստուած հասուցանել արժանի արասցէ» (Գր. թղ., էջ 13):
¹² Անդ, էջ 26 յ2:

¹³ «Այլ յողանդոյն որ գրեցեր դարչել, առ ժամանակս ի շնորհն Աստուծոյ այսպիսի ինչ չեւ է հասնալ: ապա եթէ իցէ ինչ ծածկեալ ի ժանկոյ անտի, ի հարկէ Զան լիցի իսկ զիսն ի միջոյ, զի միարարութեամբ փառաւորեացոյք զԲիւստոս» (Գր. թղ., էջ 18):

ունէր իր նիստը, Պարսկական բաժնին մէջ¹⁴: Վաստակաւոր մեծ բանասէրը պիտի չգրէր անտարակոյս այս տողերն, եթէ ծանօթ ըլլար իրեն վերադոյն հրատարակուած թուղթն առաքուած «Մեծ Հայքի եպիսկոպոսներէն եւ երէցներէն առ Պրոկղ» գոր Բարսեղ սարկաւազ առած եւ կցելով թուղթ մը եւս իր կողմէ Աղեքսանդրիա Ս. Կիւրղի տարած է, ինչպէս տեսանք Իննուկենտիտոս Մարտիրոսացւոյ տեղիքէն: Արդ սոյն Բարսեղ սարկաւազը Ե. դարու հայ գրչէ ելած այս Հայոց թղթին մէջ կարգաւոր Magna Armenia կարծես իրեն պէս օտարներու շիթութեան պատճառ չ'ըլլալու համար ըրած է (et) Persidis — «Պարսկաստանի» յաւելուածը: Այսպէս նաեւ մինչ Պրոկղ իր թուղթը կ'ուղղէ «աւբոյզ Հայաստանի ուղղափառ սուրբ Եկեղեցոյ եպիսկոպոսներուն...», ասորէն թարգմանութիւնն ալ՝ պահուած Զաքարիա Հոնտորի Եկեղեցական Պատմութեան մէջ, դիտէ զայն «առ Հայս» առաքուած, իսկ թղթին վերջը կը կարդանք. «Աւարտեցաւ թուղթը, գոր դրեց երանելին Պրոկղ, Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսը պարսկական Մեծ Հայքի»¹⁵. հոս ալ Մեծ Հայքին կցուած է իբր որոշիչ պարսկական կամ Պարսից (Պարսկաստանի) անունը: Վասն զի օտար մատենագիրները Magna Armenia անունով սովորաբար կը հասկնային Բիւզանդացոց գերիշխանութեան ներքեւ գտնուող Հայաստանի բաժինը, բայց ոչ երբեք հայ գրիչները՝ մատենագի Ե. դարու: Այսպէս քանի մը օրինակ Կորիւնէն. «Եւ ինքն (Մաշտոց) բազում աշակերտաւք դայր անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց: Եւ հասեալ ի Նոր Քաղաք՝ յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ եւ թագաւորին Հայոց, որում անունն Արտաշէս կոչէին» եւ կամ Վահան Ամատունւոյ համար կ'ըսէ «որ էր հազարապետ Հայոց Մեծաց»: Ասոր հակառակ նկարագրական է — բայց սովորական — Հռոմէական Հայաստանի յորճորջումը. «Խորհուրդ անոյր այնուհետեւ (Մաշտոց) եւ վասն կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Հռոմիմոց: Եւ խաղայր զնայր հանդերձ աշակերտաւք բազմաւք՝ անցանել ի կող-

¹⁴ Հանդ. Ամս. ԽԹ (1935), էջ 485:
¹⁵ Հմմտ. Land, Anecdota syriaca, III, էջ 103, 116. գերմ. թարգմանութիւնը՝ Ahrens-Krüger, Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor (Leip. 1899) էջ *27, *41:

մանս Յունաց¹⁶: Իսկ Իննուկենտիտոս Մարտիրոսին Բարսեղի սարկաւազի Magnae Armeniae (et) Persidis անունակոչումին փոխարէն ունի Armeniae regionis — «Հայաստան (կամ Հայոց) աշխարհին» — որ իբր բացայայտիչ Պարսկական Հայաստանի նմանապէս ընտանի է հայ գրիչներուն Կորիւնէն սկսած: Թէ ինչո՞ւ Ս. Սահակ իբր հայ նուիրապետութեան գլուխ բնաւ չէ յիշատակուած հայ պատգամաւորներուն Կ. Պոլիս տարած այս թղթին մէջ, ստորեւ պիտի տեսնենք: Կը կարծենք թէ ըսուածները բաւական են ապացուցանելու համար, թէ Պրոկղի եւ Ակակի Հայոց հետ ունեցած թղթակցութիւնները տեղի ունեցած էին Պարսկական Հայաստանի յարաբերութեամբ, ուր կրնային աւելի դիւրաւ մուտ գտնել Նեստորականները քան Հոնտորեան Հայաստան: Երբ Ակակ իր երկրորդ նամակին մէջ, ուղղուած «Հայոց նախարարներուն», խօսելով Նեստորականներու թաքուն գործունէութեան մասին կը գրէ. «Եւ մինչ ի սահմանս մեր փութացան առաքել թրուսաւոր եւ զապականիչ վարդապետութիւնն»¹⁷ կը հասկնար անտարակոյս Պարսկական Հայաստանը, դորձածելով Բ. դէմքը՝ «ձեր», վասն զի ինքը Մելիտինէ գտնուելով Հռոմ՝ Հայաստանի (Փոքր Հայքի) մէջ էր: Գանք բուն առեղծուածին՝ Հայոց թուղթին հարցին, հարանցիկ կերպով նկատելով նախ ժամանակի եկեղեցական-պատմական պարագաները: Ռարբուլա, իբր 400ին քրիստոնէայ դարձած, 412ի ժամանակներն Եկեպիայի եպիսկոպոս կ'ըլլայ եւ այս հանգամանքով 431ին Եփեսոսի ժողովին կը մասնակցի: Ժողովի ամբողջ տեւողութեան կուսակից եղած էր Ս. Կիւրղի հակառակ եղող Յովհաննէս Անտիոքի պատրիարքի կուսակցութեան: Սակայն Եփեսոսէն վերադարձէն ցուցեալն: Սակայն Եփեսոսէն վերադարձէն ցուցեալն: Սակայն Եփեսոսէն վերադարձէն ցուցեալն կ'անցնի Ս. Կիւրղի կողմը¹⁸ եւ կը յետոյ կ'անցնի Ս. Կիւրղի կողմը՝ որ տապալու զրուսեանց դէմ, պահանջելով որ

ասոնք այրուին: Իրեն ենթակայ նեստորականամիտ կղերականները գլուխ ունենալով Հիբա (Իբաս) կ'ամբաստանեն զինքն Անդրէաս Սամոսատի եպիսկոպոսին քով, որ հարցը Աղեքսանդր Հերպուլոյ եպիսկոպոսին առջեւ կը հանէ: Ի վերջոյ Յովհ. Անտիոքացին շրջաբերական թղթով մը Եգիպտոս նահանգի եպիսկոպոսներուն կը հրամայէ Եգիպտոս Մետրապոլիտին հետ ամէն յարաբերութիւն խզել, մինչեւ որ նա Անտիոք գայ եւ կամ ինքզինքն արդարացի է եւ կամ ապաշխարէ: Սակայն 433ին Ս. Կիւրղի եւ Յովհ. Անտիոքացոյ միջև կնքուած միարանութեամբ այս խնդիրն ալ փակուեցաւ:

Հաւանական է որ Ռարբուլա չբաւականացաւ միայն Աղեքսանդրիա դիմելով, այլ նաեւ ասոր հետ հաղորդակցութեան մէջ եղող գլխաւոր աթոռանիստ քաղաքներ, մասնաւորապէս Կ. Պոլիս, Կեսարիա, Անկիւրիա եւ Մելիտինէ ուղարկեց զանազան թուղթեր¹⁹: Անհաւանական է որ սա ինքը միաժամանակ զաղափարն ունեցած ըլլայ Հայաստանն ալ այս հակաթէոզորեան շարժումին մէջ զնել:

Ակակ, որ ծայրայեղ կիւրեղեան մըն էր, այսպիսի առաջարկի մը սիրով ընդառաջ պիտի գար: Արդեօք Ռարբուլա չէ՞ր որ խընդրեց ասոր միջնորդութիւնը Հայաստան ալ սոյն շարժումը ստեղծելու: Հնարաւոր է մտածել, թէ Ակակ իր զոյգ թուղթերը Ռարբուլայի դրդումով ուղարկած ըլլայ Հայաստան: Ակակ աստուածարանի մը բարձր խորթափանց մտքի մը տէր եղած էր երկեր, ինչպէս ցոյց կու տայ Եփեսոսի ժողովի ժամանակ իր պատարած բանակցութիւնը Նեստորի հետ²⁰: Հոս չկարենալով զանազանութիւնն ընել թանձրացեալ ու վերացական անուններու միջև — ոչ անսովոր երեւոյթ այդ զարաշջանին — չէր կրցած Նեստորի կուսակիցներու առարկութիւններուն պէտք եղած պատասխանը տալ եւ ինքնկայութեան կայսերամօթհար եղած էր²¹: Զարմանալի է նաեւ տեսարար, երբ հակառակորդներն իրեն կը վերադրեն վարդապետութիւն մը, իբր թէ

¹⁶ Կորիւն, հրատ. Ակինեան, Տօնադիրք, էջ 250.
¹⁷ 10. 269, 4. 245—246 = Վեհեա., էջ 30, 44—45, 26. Եւ այլն: Անդրազոյն տեղիքներու մասին տե՛ս Հ. Բ. Տաշեան, Հին Հայաստանի արեւմտեան սահմանը — Հայք եւ Կողովինէ (Սեբաստիա), Վիեննա 1948, (Ազդ. Մատ. ճԾՁ), էջ 8 յՔ.՝
¹⁸ Գր. թղ., էջ 19:
¹⁹ Տե՛ս առ այս եղած նամակին հատակոորը Migne, PG 77, 347 յՔ. Ս. Կիւրղի պատասխանը (Թուղթ 27.) ամբողջութեամբ հասած է միայն աւարիներէն, հրատ. J. J. Overbeck, S. Ephremi syri, Rabbulae episcopi Edesseni, Balaei aliorumque Opera selecta, 1865, p. 226—229.

²⁰ Թէ՛ս. ACO, I, 4, p. 139:
²¹ Թէ՛ս. Կիւրեղ Սիլվեստրոսի Ս. Ե. թիմոսի՝ Ակակի աշակերտի վարքի մէջ (§ 4, 16, 20) հակառակը կը հաւատէ, տե՛ս U. Rouziès, Acace de Méliène et Dictionnaire d'Hist. et de Géogr. eccl., t. I, 242—243. M. Richard, անդ (տե՛ս վերջ. ճ. 3), էջ 401 յՔ., որ յոռաւ կը բերէ այս տեսակէտէն ինչ չեստաբարական տեղիքներ, զ. օր. ACO, I, 1, 2, p. 32, 38 եւ այլն:
²¹ ACO, I, 1, 7, p. 77, 1, 23—27:

